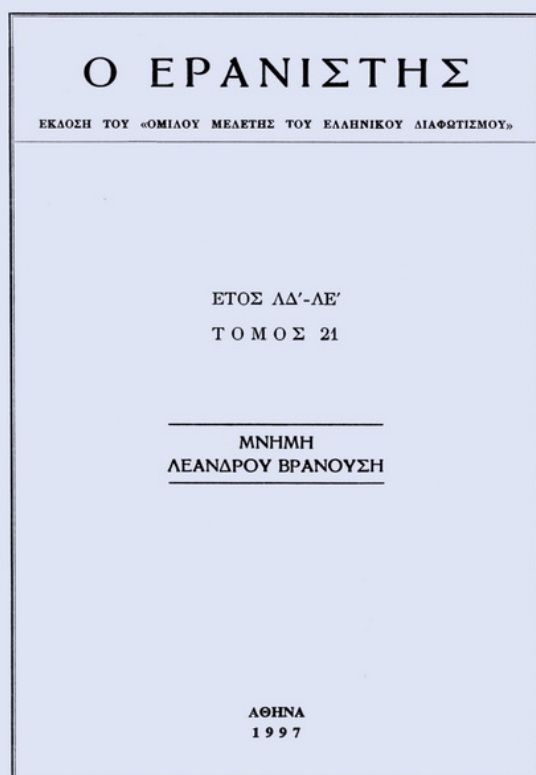

The Gleaner

Vol 21 (1997)

In Memoriam of Leandros Vranousis

Η δυναμική του Διαφωτισμού στη δράση των
Κολλυβάδων

π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός

doi: [10.12681/er.211](https://doi.org/10.12681/er.211)

To cite this article:

Μεταλληνός π. Γ. Δ. (1997). Η δυναμική του Διαφωτισμού στη δράση των Κολλυβάδων. *The Gleaner*, 21, 189–200.
<https://doi.org/10.12681/er.211>

Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΚΟΛΛΥΒΑΔΩΝ

Η ΕΛΩ ΝΑ ΣΥΓΧΑΡΩ καὶ νὰ εὐχαριστήσω τὸν ΟΜΕΔ γιὰ τὴ διοργάνωση τῆς εὐλαβικῆς αὐτῆς συνάξεως στὴ μνήμη μιᾶς μεγάλης μορφῆς τῆς ἐπιστημονικῆς μας οἰκογένειας καὶ τῶν Γραμμάτων μας γενικότερα. Διότι ὁ διὰ μέσου τῆς μνήμης μας ἀαρότως ἡμῖν συνὸν» Τιμώμενος, αἰμνηστος Λεάνδρος Βρανούσης, ὑπῆρξε μιὰ ὑπεροχικὴ παρουσία στὸ χῶρο τῆς ἔρευνας, μὲ πολὺπλευρὴ προσφορά, ὅχι μόνον στὴν ἐπιστήμη, ἀλλὰ καὶ στὴν εὐρύτερη ἐθνικὴ μας πραγματικότητα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐπιλογή τοῦ θέματός μου ἔχει συμβολικὸ χαρακτήρα, ὡς δυνατότητα συμμετοχῆς μου στὸ παρὸν Συμπόσιο, μὲ τὸ συνδυασμὸ τῶν δικῶν μου ἐρευνητικῶν διαφορόντων μὲ τὴ δική του ἐργογραφία.

Εἶναι γνωστὴ ἡ μεγαλοσύνη τοῦ Λεάνδρου Βρανούση, τὸ ἥθος καὶ ἡ ἐντιμότητά του. Εἶμαι γι' αὐτὸ βέβαιος, ἀπὸ κάποια σχετικὴ ἐπαφὴ μαζί του,¹ ὅτι ὁ σοφώτατος καὶ κριτικώτατος σ' ὅλο τὸ συγγραφικὸ του ἔργο συγγραφέας θὰ ἦταν σήμερα περισσότερο συγκαταβατικὸς, ἀν ξανάγραφε τὸ σημαντικώτατο πάντοτε ἔργο του «Ἀγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια...»,² ἀντιμετωπίζοντας ἓνα μαχητικὸ καὶ ἀσυμβίβαστο Κολλυβά, ὅπως ὁ ἄγιος³ Ἀθανάσιος Πάριος. Ὁ Βρανούσης ἐν τούτοις προσφέρει κλειδιὰ ἐρμηνευτικῆς προσεγγίσεως μιᾶς δύσκολης μορφῆς σὰν τὸν Πάριο, παρόντας τὴ δυνατότητα στὸν γνώστη τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλη-

1. Μετὰ τὴν παρουσίαση τῆς ἀνακοινώσεώς μου γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση σ' αὐτὸν ἐδῶ τὸ χῶρο τὸ 1987, ὁ Α. Βρανούσης μὲ πλησίασε καὶ μὲ ἐμφανὴ φιλικότητα μοῦ ἀπλώσε τὸ χέρι, λέγοντάς μου: «Γειά σου, παπα-Γιώργη· νὰ ξέρεῖς ὅτι ἐμεῖς κάμαμε τριάντα χρόνια, γιὰ νὰ φθάσουμε σ' αὐτά, ποὺ τόσο ἀπλὰ μᾶς εἶπες σήμερα». Ἀπὸ τὸ ὕφος του δὲ κατάλαβα ὅτι δὲν ἦταν ἓνας συμβατικὸς φιλάδελφος λόγος, ἀλλὰ κάτι περισσότερο καὶ βαθύτερο.

2. «Ἀγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια καὶ ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Κοραΐ», *Ἑπετ. Μεσαιων. Ἀρχείου* Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 15/16 (1965-66) 252-329.

3. Ἡ ἐπίσημη διακήρυξη τῆς ἀγιότητάς του ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἐγένε τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1995.

σίας και τῆς Θεολογίας της νὰ προχωρήσει σὲ μιὰ πληρέστερη σύνθεση γιὰ τὸ κολλυβαδικὸ κίνημα.

1. Τὸν 18ο αἰώνα συντελεῖται νέα περιπετειώδης συνάντηση τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς μὲ τὴ Δύση, ποὺ στὰ βασικὰ της σημεῖα συνιστᾷ ἐπανάληψή τῆς ἀνάλογης διαδικασίας τοῦ 14ου αἰώνα. Συνεχιστές, ἄλλωστε, τῶν Ἑσυχαστῶν τοῦ φθίνοντος Βυζαντίου ἦσαν οἱ ἀγιορεῖτες Κολλυβάδες Πατέρες,⁴ ἐνῶ τὴ θέση τοῦ Καλαβροῦ «Λατινέλληνας» Βαρλαάμ, τοῦ φορέα δηλαδὴ καὶ ἐκφραστοῦ τῆς «εὐρωπαϊκῆς» συνειδήσεως, κατέλαβαν οἱ ἐπισημότεροι ἐκπρόσωποι τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, κληρικοὶ καὶ μοναχοὶ στὴν πλειονότητά τους, ὅπως καὶ ἐκεῖνος. Πρόκειται γιὰ μιὰ νέα φάση τοῦ μακραιώονος ἐθνικοῦ διχασμοῦ μας, τοῦ μακρόσυρτου δηλαδὴ «πνευματικοῦ διίσμοῦ», ποὺ κατατρῶγει μόνιμα τὴν ἐθνικὴ μας σάρκα.

Ἡ πνευματικὴ αὐτὴ κρίση κατανοεῖται —δίκαια ὡς ἓνα σημεῖο— ὡς κρίση ταυτότητος τοῦ Γένους. Σημασία ὅμως ἔχει ὅτι καὶ πάλι τὸ Ἅγιον Ὅρος, χῶρος περισσότερο εὐαισθητοποιημένος σὲ ζητήματα παραδόσεως, γίνεται ἐπίκεντρο καὶ τῆς νέας συγκρούσεως, ἐφόσον ἔχει γίνει πιά παραδεκτὸ (π.χ. Δημ. Ἀποστολόπουλος), ὅτι τὸ Ἅγιον Ὅρος, στὰ πρόσωπα τῶν Κολλυβάδων, ὄχι μόνον ἐπηρεάζει, ἀλλὰ καὶ κατευθύνει τὸν ἀγῶνα τοῦ Ἐθνάρχικοῦ Κέντρου στὶς κρίσιμες πράγματι ἐκεῖνες ἱστορικὲς ἐπιλογές του.⁵

2. Οἱ Ἕλληνες φορεῖς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ ἐξέφραζαν κατὰ κανόνα μιὰ στάση ζωῆς, ποὺ συνιστοῦσε ριζοσπαστικὴ ἀνανουματοδότηση σύνολης τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος, στὰ ὅρια μιᾶς νέας κοσμοθεω-

4. Βασικὰ ἔργα γιὰ τὸ «κίνημα» τῶν Κολλυβάδων παρὰ μόνον καὶ σήμερα τὰ ἀκόλουθα: Χ. Σ. Τζώγας, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὄρει κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1969 (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία). Κ. Κ. Παπουλίδης, *Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων*, Ἀθήναι 1971. Τοῦ ἰδίου, «Nicodème l'Hagiorite (1749-1809)» στὴ *Θεολογία ΑΖ'* (1966) 293-313, 390-415, 576-590 καὶ ΔΗ' (1967) 95-118, 301-311. Τοῦ ἰδίου, «Περὶπτῶσις πνευματικῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἁγίου Ὁρους εἰς τὸν βαλκανικὸν χῶρον κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα», *Μακεδονικά* 9 (1969) 278-294. Μοναχοῦ Θεοκλήτου Διονυσιάτου, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορεῖτης*, Ἀθήνα 1959 (καὶ 1978²). Γ. Δ. Μεταλληνοῦ, *I Confess One Baptism...*, Holy Mountain 1994. Τοῦ ἰδίου, «Ἀθανάσιος Πάριος» (ἐκτυπώνεται στὴν *Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α.*). Στὰ ἔργα αὐτὰ ὑπάρχει καὶ ἡ εἰδικότερη βιβλιογραφία.

5. Δ. Γ. Ἀποστολοπούλου, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση στὴν τουρκοκρατούμενη ἐλληνικὴ κοινωνία*, Ἀθήνα 1989. π. Γ. Δ. Μεταλληνοῦ, *Ἑλληνισμὸς μετέωρος*, Ἀθήνα 1992 (σ. 30 κ.έ.).

ρίας (Weltanschauung),⁶ με την αὐτούσια μεταφύτευση («μετακένωση») ἰδεῶν, ἀρχῶν καὶ πρακτικῶν, ποὺ παρήγαγε σὲ μιὰ μικρὰ διαλεκτική διαδικασία — ἄγνωστη στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή — ὁ εὐρωπαϊκὸς χῶρος. Στούς ἑλλήνες Διαφωτιστὲς δὲν ἔλειπαν ἀθεϊστικές, ἀντιχριστιανικὲς καὶ πρὸ πάντων ἀντικληρικαλιστικὲς τάσεις.⁷ Οἱ ἰδέες τους, μάλιστα, προωθοῦσαν κάτι φοβερότερο γιὰ τὴν ὀρθόδοξη συνείδηση καὶ ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ ἢ φαινομενικὴ τους «ἀθεΐα», τὸν ἀδιαφορισμό. Ἐξάλλου, στὰ ἔργα τους λανθάνουν θέσεις ἀντιτριαδικές, πανθεϊστικές, ἀλλὰ καὶ εὐσεβιστικές (Κοραΐς), ποὺ ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴ προκαλέσουν τὶς παραδοσιακὲς συνειδήσεις, δεδομένου μάλιστα, ὅτι ὅλα αὐτὰ ἐντάσσονταν σὲ μιὰ σαφῶς ἐκδηλούμενη πρόθεση γιὰ ἀποδυνάμωση τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐθναρχίας, με ἀπώτερο στόχο τὴ διάλυσή της (πρβλ. Ἑλλαδικὸ αὐτοκέφαλο). Ἕνας νέος, λοιπόν, κόσμος εἰσέβαλλε στὴ Ρωμαϊκὴ (Ἑλληνορθόδοξη) Ἀνατολή, ποὺ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἐπικρατήσῃ χωρὶς ἀνατροπὴ τοῦ κόσμου τῆς ὀρθόδοξου παραδόσεως. Κατὰ τὴν εὐσυνείδητη ἐκτίμηση τοῦ Α. Βρανούση, αὐτὸ ἀκρότατος ὀρθολογισμὸς, τὸ ἀντικληρικὸ πνεῦμα, πολλὲς ἄλλες τολμηρότητες καὶ ἀκρότητες, ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νὰ εἰσβάλλουν ἀπὸ τὴ Δύση στὴ θεοκρατικὴ Ἀνατολή, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ μὴ προκαλέσουν ἀντίδραση.⁸

Παραδοσιακοὶ κατ' ἐξοχὴν στὴν Ἀνατολή ἦσαν οἱ Κολλυβάδες Πατέρες,⁹ λόγιοι μοναχοὶ καὶ κληρικοί, ἐντεταγμένοι στὴν ἡσυχαστικὴ ἐμπειρία, με ρωμαϊκὸ φρόνημα καὶ γι' αὐτὸ ἱκανοὶ νὰ κατανοήσουν τὶς πνευματικὲς διαφοροποιήσεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου. Δυτικοὶ ἐρευνητές, ὅπως ὁ προτεστάντης Ν. Bonwetsch ἢ ὁ Ρωμαιοκαθολικὸς Louis Petit, δὲν δίσταζαν νὰ χαρακτηρίσουν τὸ «κίνημα τῶν Κολλυβάδων» «δεῦγμα τῆς ἀφυπνιζόμενης ζωῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐθνους»,¹⁰ ὅταν ἓνα μέρος τῆς δικῆς μας διανοήσεως ἐπέμενε νὰ τὸ βλέπει με ἐντονὴ ὑποτί-

6. Βλ. Πασχ. Μ. Κιτρομηλίδη, *Tradition, Enlightenment and Revolution: Ideological Change in Eighteenth and Nineteenth Century Greece*, Cambridge Mass. 1978, σ. 462 κ.έ.

7. Βλ. Βασ. Ν. Μακρίδη, Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ φορεῖς τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο: Ἰδιαιτερότητες μιᾶς σχέσης (ὑπὸ ἐκπτώσει).

8. Ὁ.π., σ. 184. Εἶναι ἐδῶ ἀξιοπρόσεκτη ἡ συμπλήρωση: «Σ' ἄλλες χῶρες ἡ ἀντίδραση τῶν συντηρητικῶν στοιχείων καὶ τῶν παλαιῶν καθεστῶτων ἦταν πολὺ ἐντονώτερη. Σ' ἐμᾶς ἡ ἄμυνα καὶ ἡ ἀντίδραση ἐκδηλώνεται με ἀπολογητικὰ ἢ ἀντιρητικὰ βιβλία, με μαχητικὰ φυλλάδια, σάτιρες, λιβέλλους κ.τ.λ.» (σ. 184).

9. Ἡγετικὲς μορφές: Ἀθανάσιος Πάριος, Νεόφυτος Κανσοκαλυβίτης, Μακάριος Νοταρᾶς, ἐπίσκο. Κορίνθου, Νικόδημος Ἀγιορείτης, Ἰάκωβος Πελοποννήσιος, Ἀγάπιος Κύπριος καὶ Χριστόφορος Προδρομίτης.

10. Ἀρχιμ. Βασ. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθήνα 1959², σ. 661.

μηση, εφόσον ἡ ἀξιολόγηση τῶν Κολλυβάδων συμβάδιζε μὲ τὴ γενικότερη στάση ἔναντι τοῦ Ἑσυχασμοῦ καὶ τοῦ «Βυζαντίου». Ἡ ἀποτίμησή τους ὅμως σήμερα εἶναι εὐκολότερη, ἀπ' ὅσο στὸ παρελθόν, ὅσο μάλιστα προχωρεῖ ἡ ἀποδέσμευση ἀπὸ τὰ παλαιότερα —μὴ ἐνδογενῆ ἐν πολλοῖς— καταθλιπτικὰ κριτήρια.

Ὁ μεγάλος σύγχρονος σέρβος Θεολόγος, Καθηγητὴς π. Ἀμφιλόχιος Ράντοβιτς,¹¹ προκρίνει γιὰ τοὺς Κολλυβάδες τὸν χαρακτηρισμὸ «φιλοκαλικὴ ἀναγέννηση», ποὺ ἀνταποκρίνεται ἀκριβέστερα στὴν οὐσία τοῦ «κινήματος», θεωρώντας το «ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιόλογα πνευματικὰ φαινόμενα καὶ ἀπὸ τίς πιὸ γόνιμες πνευματικὲς κινήσεις μέσα στοὺς κόλπους τῆς Ὁρθοδοξίας τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας [...] γνήσια συνέχεια καὶ ἀνανέωση τῆς ζωντανῆς πατερικῆς παραδόσεως καὶ ταυτόχρονα ἀπάντηση τῆς Ἐκκλησίας στὰ αἰτήματα τῶν καιρῶν».¹² Ὁ σέρβος ἱστορικὸς θεμελιώνει τὴν κρίση του γιὰ τοὺς Κολλυβάδες στὴν ἐμπειρία τῆς εὐρύτερης Ὁρθοδοξίας, διότι γνωρίζει ὅτι αὐτό, ποὺ χαρακτηρίζουμε σήμερα «διαβαλκανικὴ καὶ διορθόδοξη ἐνότητα», ἐρεῖδεται στὴν παράδοση, ποὺ διέσωσαν οἱ Κολλυβάδες. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν Ἕλληνα Καθηγητὴ κ. Χρ. Γιανναρᾶ οἱ Κολλυβάδες συνιστοῦν «κίνημα ἀντίδρασης στὸν ἐκδυτικισμὸ καὶ τὴν ἀλλοτρίωση», ποὺ ἀποκαλύπτει «μὴν ἀπροσδόκητη γιὰ τὴν ἐποχὴ θεολογικὴ ἐγρήγορη καὶ ἐπίγνωση τῶν βιωματικῶν προτεραιοτήτων τῆς Ἐκκλησίας».¹³ Οἱ Κολλυβάδες ἐξέφραζαν τὴ συνείδηση τοῦ πλατιοῦ λαϊκοῦ στρώματος τῆς ἐποχῆς τους, τῆς λαϊκῆς βάσης, μὲ τὰ μέσα καὶ τίς δυνατότητες τοῦ καιροῦ τους, ἀλλὰ καὶ τίς προσωπικὲς χαρακτηρισολογικὲς καταβολές τους.¹⁴ Ταυτόχρονα ὅμως ἐπιβεβαιώνουν τὴ συνέχεια τοῦ Ἀγίου Ὁρους ὡς θεματοφύλακα τῆς πατερικότητος.¹⁵ Ἡ ἀντίδρασή τους στὸ ρεῦμα τῆς ἐποχῆς, δηλαδή «στὴν εὐρωπαϊκὴ κοσμο-

11. Ἐπίσκοπος (Μητροπολίτης) Μαυροβουνίου.

12. Ἀρχ. Ἀμφιλόχιος Ράντοβιτς, *Ἡ Φιλοκαλικὴ Ἀναγέννησι τοῦ XVIII καὶ XIX αἰ. καὶ οἱ πνευματικοὶ καρποὶ τῆς*, Ἀθήνα 1984, σ. 7 καὶ 17.

13. Χρ. Γιανναρᾶ, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση*, Ἀθήνα 1992, σ. 177.

14. Καὶ κατὰ τὸν Κ. Παπουλίδη, οἱ Κολλυβάδες «ἀγωνίσθησαν διὰ τὴν ἐπιστροφήν εἰς τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν». «Χωρὶς τοὺς Κολλυβάδες ὁ σεκουλαριστικὸς ἄνεμος τῆς ἐποχῆς θὰ ἐσάρωνε τὸ πᾶν». Τοὺς θεωρεῖ, ἔτσι, «απαρραδοσιακὸν κίνημα, διὰ τὸ ὁποῖον σεμνύνεται ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία» (*Τὸ κίνημα...*, σ. 24-25).

15. Βλ. Μον. Θεοκλήτου Διονυσιάτου, ὁ.π., σ. 4. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀπολογητικὴ τάση τους (*Verteidigungspolitik*). Βλ. Μακρίδη, *Die religiöse Kritik am Kopernikanischen Weltbild in Griechenland zwischen 1794 und 1821*, Frankfurt am M. 1995, σ. 154.

γονία [...] προδίδει μιάν ιστορική διορατικότητα και έξυδέρκεια πραγματικά θαυμαστή».¹⁶

Ἡ σύγκρουση τῶν παραδοσιακῶν δυνάμεων τοῦ Γένους μὲ τὶς ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ ἦταν ἀναπόφευκτη, διότι, ὅπως ἐλέχθη, ἐπρόκειτο γιὰ διαμετρικὰ ἀντίθετους μεταξὺ τους κόσμους¹⁷ καὶ ὁράματα ἀσύμπτωτα. Ἀντίθετα, συμπάθεια στὶς ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ ἔδειχναν οἱ Ἀγιορεῖτες Ἀντικολλυβάδες,¹⁸ ἐπικεντρώνοντας καὶ αὐτοὶ τὴν ἀντίθεσή τους στὴν ἡσυχαστικὴ παράδοση, ποὺ τοὺς ἔφερε κοντὰ στοὺς Διαφωτιστές. Ἀκριβῶς δὲ ἡ ἀπόρριψη τῶν ἡσυχαστικῶν πρακτικῶν¹⁹ ἀπὸ μοναχοὺς τοῦ Ἀγίου Ὅρους ἦταν γιὰ τοὺς Κολλυβάδες ἀπὸ τὴν ἀπόδειξη τῶν συνεπειῶν τῆς ταυτίσεως μὲ τὶς νέες ιδέες τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς ἐπερχομένης ἀλλοτριώσεως.

3. Τὸ ρεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀνέπτυξε, ἔτσι, μιὰ ἰσχυρὰ δυναμικὴ στὴν παραδοσιακὴ συνείδηση τοῦ Γένους, καὶ μάλιστα ὄχι μόνον ἀρνητικὰ, ἀλλὰ καὶ θετικὰ. Ἡ πρόκληση δηλαδὴ δὲν ὀδήγησε μόνον σὲ ἀντιθέσεις — ἐν πολλοῖς ἄγονες καὶ ζημιογόνες —, ἀλλὰ καὶ σὲ δημιουργικὴ δράση (συγγραφικὴ παραγωγή, ποιμαντικὲς ἐνέργειες) γιὰ τὴν ἀναθέρμανση τῆς πατερικότητος στὴ ζωὴ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Εἶναι δὲ γεγονὸς ὅτι οἱ ἡγέτες τῶν Κολλυβάδων (Μακάριος Νοταρᾶς, Νικόδημος Ἀγιορείτης, Ἀθανάσιος Πάριος) «δὲν ἀντιτάσσουν στὸ νεωτερισμὸ μιὰν ἀντίπαλη ιδεολογία, ἀλλὰ ἓνα λόγο ὑπαρκτικῆς ἀφυπνίσεως στὶς οὐσιώδεις πρωταρχικὲς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως τὶς φώτισε τὸ ἥθος καὶ ἡ ἐμπειρία τῶν Πατέρων τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως».²⁰ Ἀντιρρητικὴ καὶ θεολογικὴ δημιουργία συμπορεύονται στὴ δράση τῶν Κολλυβάδων, προσφέροντας μαρτυρία πνευματικῆς καὶ πολιτισμικῆς αὐτοσυνειδησίας, ποὺ δὲν θὰ ἔφθανε στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ὑπὸ ἄλλες συνθῆκες. Ἀλλωστε, αὐτὴ εἶναι ἀνὰ τοὺς αἰῶνες ἡ γενεσιουργὸς αἰτία τῆς θεολογικῆς δημιουργίας τῆς Ἐκκλησίας. Πάντα ἡ αἰρετικὴ ἢ αἰρετίζουσα ἀπόκλιση προκαλεῖ

16. Χρ. Γιανναρᾶ, ὁ.π., σ. 188.

17. Βλ. Πασχ. Μ. Κιτρομηλίδη, ὁ.π., σ. 473.

18. Τὰ πρόσωπα βλ. στοῦ Χαρ. Τζώγα, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις...*, σ. 52 κ.ἑ.

19. Χαρακτηριστικὴ περίπτωση ὁ (πρῶην) ἀγιορεῖτης μοναχὸς Κύριλλος, ἐκ Φουρνᾶ, ὁ ὁποῖος σὲ ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν Ἀθην. Πάριο (ἀπὸ τὴν Εὐρώπη) προσβάλλει δόγματα καὶ παραδόσεις τῆς Ἐκκλησίας του. Σημαντικὴ ἐπικριτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ ἀπευθύνει ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης (βλ. Βασ. Μακρίδη, *Die religiöse Kritik...*, σ. 156).

20. Χρ. Γιανναρᾶ, ὁ.π., σ. 188/189.

δημιουργικά την ὀρθόδοξη συνείδηση καὶ σκέψη. Αὐτὸ συνέβη καὶ στὴν παράδοση τῶν Κολλυβάδων. Ἡ ἀντιδιαφωτιστικὴ μάλιστα στράτευση τους, παρὰ τὶς ὅποιες ἀστοχίες καὶ ὑπερβολές της, ἀπεκάλυψε τὴ συνέχεια τῆς πατερικῆς —ὀρθόδοξης δηλαδή— ἐμπειρίας σὲ καιρούς, ποὺ ἡ ὀρθόδοξη θεολογικὴ παρουσία ἦταν πολὺ ἰσχνή.

Οἱ Κολλυβάδες ἀναπτύσσουν τὴν ἀντιρρητικὴ τους ἔναντι τῶν ἐκπροσώπων τοῦ Διαφωτισμοῦ, κινούμενοι σὲ μιὰ θεματικὴ, τὰ βασικὰ σημεῖα τῆς ὁποίας εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

α' Ἡ Εὐρώπη: Οἱ Ἕλληνες Διαφωτιστές, μὲ πρῶτο τὸν Ἀδαμ. Κοραῖ, μιλοῦν μὲ ὑπερφάνεια γιὰ τὴ «φωτισμένη Εὐρώπη»,²¹ τὰ «φῶτα» τῆς ὁποίας αὐτοὶ μεταλαμπαδεύουν στὸ Γένος. Ὁ προσανατολισμὸς τους δὲ στὴν Εὐρώπη, μόνιμο ὄραμα τῶν Ἑνωτικῶν ἀπὸ αἰῶνες, θὰ παραγάγει τὸ «συνδρομο τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ» στὸν Νεώτερο Ἑλληνισμό, ποὺ κατέστησε τὴν Εὐρώπη «καθολικὴ μητρόπολή»²² του. Οἱ Κολλυβάδες, πιστοὶ στὴν παράδοση τῶν Ἀθηνωτικῶν, ἀπὸ τοὺς Ἡσυχαστὲς τοῦ 14ου αἰῶνα ὡς τὸν Πατροκοσμᾶ τὸν Αἰτωλὸ (18ος αἰ.), δὲν πρωτοτυποῦν σὲ τίποτε στὴ στάση τους ἔναντι τῆς Εὐρώπης. Ἀπορρίπτουν καὶ αὐτοὶ καθολικὰ τὴν μετὰ τὸ σχίσμα Εὐρώπη, ἀρνούμενοι σ' αὐτὴν κάθε σχέση μὲ τὴν πατερικὴ παράδοση, θεολογικὰ καὶ κοινωνικὰ,²³ ὡς καὶ κάθε δυνατότητα ἀναγεννήσεως τοῦ Γένους μὲ τὰ δικά της «φῶτα». Ὁ συχνὰ χρησιμοποιοῦμενος ἀπὸ αὐτοὺς ὅρος «Φραγκία» (France)²⁴ ἐκφράζει ὀλόκληρη τὴν φραγκευμένη Δύση. Σὲ εἰδικὰ δὲ ἔργα —λιγότερο ὁ Νικόδημος καὶ συστηματικότερα, λόγῳ εἰδικῶν ἀφορμῶν, ὁ Πάριος— προτείνουν τὴ διακοπὴ κάθε σχέσης μὲ τὴν Εὐρώπη, διότι ὁ τρόπος ὑπάρξεως, ποὺ αὐτὴ δημιουργεῖ, ἀνατρέπει τὸ ὀρθόδοξο ἥθος. Τὰ Γράμματα δὲ τοῦ Σταμάτη

21. Βλ. Βασιλ. Στ. Καρχαώργου, Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῖς καὶ ἡ Εὐρώπη, Ἀθήνα 1984. Αἰ. Papaderos, *METAKENOSIS. Griechenlands kulturelle Herausforderung durch die Aufklärung in der Sicht des Korais und des Oikonomos*, Meisenheim am Glan, 1970². Τοῦ ἰδίου, «Κοραῖς Ἀδαμάντιος», *Θρησκ. καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια*, 7 (1965) στ. 818-825.

22. Ἡ φράση ἀνήκει στὸν Κωστὴ Μοσχῶφ.

23. Βλ. π. Γ. Δ. Μεταλληνῶ, *Τουρκοκρατία. Οἱ Ἕλληνες στὴν Ὀθωμανικὴ Αυτοκρατορία*, Ἀθήνα 1994³, σ. 86 κ.έ.

24. Ἡ ἐκ μέρους τῶν ἐλλήνων Διαφωτιστῶν ὀνομασία τῆς France (Frankreich)-Φραγκίας μὲ τὸ ἀρχαῖο ὄνομα Γαλλία (Gallia - Gaule) ἔχει τόσο παράξενα ὅσο ἡ τυχὸν ὀνομασία τῶν Ὀθωμανῶν-Τούρκων ὡς Ἑλλήνων, διότι κατέλαβαν ἐλληνικὲς περιοχές. Στὴ Δύση οἱ κατακτητὲς (Φράγκοι) ἔκλεψαν τὸ ὄνομα τῶν κατακτημένων Ρωμαίων.

Πέτρου για τὸν Κοραῆ²⁵ δείχνουν ὅτι ἡ θέση αὐτῇ τῶν Κολλυβάδων ἐξέφραζε μιὰ γενικότερη νοοτροπία.

β' *Ἡ Παιδεία*: Οἱ Ἕλληνες Διαφωτιστὲς θεωροῦσαν τὴ νέα Φιλοσοφία ὡς τὴν πεμπτοσύνη τῆς ἀνανεωμένης παιδείας, ποὺ προέκριναν γιὰ τὸ Γένος καὶ τὴν πρόοδό του. Ἡ συνείδηση τῶν Κολλυβάδων γιὰ τὴ «νέα φιλοσοφία» προσδιορίζει καὶ τὴ στάση τους ἀπέναντι στὴν εἰσαγόμενη εὐρωπαϊκὴ παιδεία. Στὰ σχετικὰ ἔργα τους, ἰδιαίτερα ὁ Πάριος, τάσσονται ὑπὲρ μιᾶς παιδείας ποὺ θεμελιώνεται στὴν παράδοση τοῦ Γένους, ὅπως αὐτοὶ βέβαια τὴ νοοῦν. Ἡ ἀφετηρία τους —ὅσο καὶ ἂν ἀναζητοῦνται ἄλλα κίνητρα— εἶναι οὐσιαστικὰ καὶ ἐδῶ ἡσυχαστικὴ-πατερικὴ, ἐπανάληψη τῆς ἀνάλογης στάσης τοῦ Πατροκοσμᾶ. Κάνουν διάκριση καὶ αὐτοὶ τῶν δύο γνώσεων-σοφῶν (τῆς «ἄνω» καὶ τῆς «ἐξω») καὶ διαγράφουν τὰ ὅριά τους.²⁶ Ἡ «ἄνω» σοφία ἀπαιτεῖ πατερικὰ καθολικὴ μετοχή τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πολεμικὴ τοῦ Παρίου κατὰ τῶν Ἐπιστημῶν δὲν σημαίνει καὶ ἀπόρριψή τους καθ' ἑαυτές, ἀλλὰ μόνο τῆς στήριξης τῆς ἀνθρώπινης ἐλπίδας σ' αὐτές. Αὐτὴ τὴν παράδοση ἄλλωστε εἶχε ἐνσαρκώσει καὶ ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, τὸ πνευματικὸ πρότυπο²⁷ τῶν Κολλυβάδων. Γι' αὐτὸ καὶ καταφεύγουν στὶς «ἐπιστῆμες» στὰ ἔργα τους,²⁸ ἀλλὰ γιὰ νὰ προχωρήσουν σὲ πνευματικότερες τεκμηριώσεις. Εἶναι σαφὲς ἡ δῆλωση τοῦ Παρίου: *Ἡ ἔξω σοφία δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν ἐδικήν της φύσιν οὔτε κακὴ, οὔτε καλὴ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν μεταχείρισιν τῶν ἐχόντων αὐτὴν γίνεται καλὴ ἢ κακὴ*.²⁹ «Ὅχι συνεπῶς ἡ «σοφία», ἀλλ' οἱ «σοφοὶ» εἶναι τὸ πρόβλημα τῶν

25. Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἀμστερνταμ* (ἐπιμέλεια Φίλιππος Ἡλιού), Ἀθήνα 1976.

26. Βλ. Παν. Χρήστου, *Ἡ ἔννοια τῆς διπλῆς γνώσεως κατὰ τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν*, Θεσσαλονίκη 1963.

27. Ἡ προσπάθεια τοῦ ἁγ. Νικοδήμου Ἀγιορείτου νὰ ἐκδώσει στὴ Βιέννη τὰ ἔργα τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ὡς γνωστόν, ἀπέτυχε, διότι λόγω τῶν ταραχῶν ἀπὸ τὴ σύλληψη τοῦ Ρήγα «χάθηκαν» τὰ χειρόγραφα τῆς ἐκδόσης. Ὁ Νικόδημος στὰ ἔργα του (π.χ. *Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον, Φιλοκαλία*) ἀκολουθεῖ τὴν παλαμικὴ-ἡσυχαστικὴ παράδοση. Ἐξ ἴσου προβάλλει τὸν Παλαμᾶ ὁ Πάριος (*Ὁ Παλαμᾶς ἐκεῖνος...* Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1784 — καὶ Θεσσαλονίκη 1981).

28. Ὁ Νικόδημος δὲν ἦλθε σ' ἐπαφὴ μὲ τίς θετικὰς ἐπιστῆμες, ἐν τούτοις συχνὰ παραπέμει στοὺς «Φυσιολόγους» καὶ ἀναπτύσσει στὸ *Συμβουλευτικὸ Ἐγχειρίδιό* του μὲ ἀκρίβεια τὴν ισχύουσα τότε ἐπιστημονικὴ θεωρία γιὰ τὴ «φυσικὴ» λειτουργία τῆς καρδιᾶς, γιὰ νὰ προχωρήσει ὅμως στὴν κατάδειξή της καὶ ὡς ὑπερφυσικοῦ κέντρου τῆς ὑπάρξεως. Ὁ Ἀθαν. Πάριος εἶχε γνώση τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Στὴν «Χριστιανικὴ Ἀπολογία» του (ἐκδ. 1798) ἐρμηνεύει τὴ νηστεία ὄχι μόνο ἐκκλησιαστικά, ἀλλὰ καὶ πρακτικὰ (σ. 62-64).

29. *Ἀντιφώνησις...* Ἐν Τριεστίῳ 1802, σ. 36.

παράδοσιακῶν Κολλυβάδων. Ἐδῶ ἐντάσσεται καὶ ἡ ἀπόρριψη τοῦ κοπερνικείου συστήματος ἀπὸ τὸν Πάριο, ἀλλὰ καὶ ἄλλους.³⁰ Οἱ φουνταμενταλιστικὲς θέσεις (ἀπολυτοποίηση τῆς Γραφῆς λ.χ.)³¹ ἢ διακηρύξεις τοῦ τύπου «τὰ μαθηματικὰ πηγὴ ἀθεΐας» κατανοοῦνται σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο καὶ σχετίζονται μὲ τὴν ἐπαρση τῶν (εὐρωπαϊκῶς σκεπτομένων) ἐπιστημόνων, μόνιμο πρόβλημα τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ὡς τὸν αἰῶνα μας. Ἡ δῆθεν ἀντίθεση πίστεως καὶ γνώσεως (ἐπιστήμης), ψευδοπρόβλημα γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία,³² καὶ ἡ ἀναγνώριση τῆς προτεραιότητος τῆς δικαιούμενης ἀπὸ τὸν ὀρθὸ λόγο ἐπιστήμης, βρίσκεται στὸ ὑπόβαθρο τῆς διαφωτιστικῆς στάσης καὶ τῆς ἀντιδιαφωτιστικῆς ἐπιθετικότητος.

γ' Προβολὴ προτύπων: Στὰ προβαλλόμενα πρότυπα τῶν «σοφῶν» τοῦ κόσμου ἐκ μέρους τῶν Διαφωτιστῶν, οἱ πατερικοὶ Κολλυβάδες ἀντιπροτάσσουν τὸν σοφὸ τῆς ρωμαϊκῆς παράδοσης, τὸν Ἅγιο, τὸν θεούμενο ἄνθρωπο καὶ «κατὰ χάριν» Θεάνθρωπο. Ὑπερβαίνεται, ἔτσι, ἡ ἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση καὶ τὸ πρόβλημα ἀντιμετωπίζεται στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐν Χριστῷ αὐθεντικῆς ὑπάρξεως. Γι' αὐτὸ ρίχνουν ὅλο τὸ βάρος τῆς θεολογικῆς καὶ ποιμαντικῆς προσφορᾶς τους στὴ λατρεία, ἀποδεδειγμένης κιβωτοῦ τοῦ Γένους κατὰ τὴ δουλεία. Ὑπογραμμίζουν τὴ σημασία τῆς λειτουργικῆς ζωῆς,³³ μέσα στὴν ὁποία διαμορφώνεται τὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Ὁ πατριάρχης τοῦ ἐλληνικοῦ διαφωτισμοῦ Ἀδ. Κοραῆς θεωροῦσε τὴ λατρεία «φλοιόν»,³⁴ οἱ Κολλυβάδες ὅμως τὴν προβάλλουν παράλληλα μὲ τὴν ἀσκητικὴ πράξη ὡς πυρῆνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς πραγματικότητος, ὅπως καὶ πράγματι εἶναι.³⁵ Δὲν εἶναι περίεργο, λοιπόν, ὅτι στὸ θέμα αὐτὸ ἀφιερώνεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τους, ποὺ περιλαμβάνει: πατερικὲς ἐκδόσεις μὲ ἐπικέντρωση στὸν Γρηγ. Παλαμᾶ καὶ τὸν Συμεὼν τὸ Νέο Θεολόγο, ἀναγεν-

30. Βασ. Μακρίδης, *Die religiöse Kritik...*, σ. 171 κ.έ.

31. Στὸ ἴδιο, σ. 172 κ.έ.

32. Βλ. π. Γ. Δ. Μεταλληνῶ, «Πίστη καὶ Ἐπιστήμη στὴν Ὁρθόδοξη Γνωσιολογία», ἀνακοίνωση ὑπὸ ἔκδοσιν στὰ *Πρακτικὰ* τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου τῆς «Ἐνώσης Ἑλλήνων Φυσικῶν - Παράρτημα Ἀνατολικῆς Κρήτης» (Μάιος 1995).

33. π. Ἀμφιλοχίου Ράντοβιτς, *ὁ.π.*, σ. 20 κ.έ. «Θεολόγος τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας» χαρακτηρίζεται ὁ ἅγιος Νικόδημος (Χρ. Γιανναρεῶ, *ὁ.π.*, σ. 199). Νικόδημος καὶ Πάριος συνθέτουν ἀκολουθίες καὶ μάλιστα Νεομαρτύρων καὶ Βίους Ἀγίων, συντηρώντας τὴ σχέση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος μὲ τὴν ἐμπειρία τῶν Ἀγίων, τὴν αὐθεντικότητα δηλ. τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑπάρξεως.

34. π. Ἀμφιλοχίου Ράντοβιτς, *ὁ.π.*, σ. 21.

35. Βλ. ἐκτενὴ ἀναφορὰ στὸ θέμα στοῦ π. Γ. Δ. Μεταλληνῶ, *Θεολογικὴ μαρτυρία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Λατρείας*, Ἀθήνα 1996.

νητή τοῦ Ἑσυχασμοῦ τὸν 11ο αἰώνα· ἔκδοση γερωντικῶν κειμένων (ἡ σοφία τῆς ἐρήμου), λειτουργικῶν (ὁμιλιῶν, ἀκολουθιῶν, συναξαρίων, ἐγκωμίων) καὶ πρὸ πάντων τῆς Φιλοκαλίας. Ἡ τελευταία, προσφέροντας τὴ νηπτικοασκητικὴ ἐμπειρία τῆς Ὁρθοδόξιας, ἀπέβη πνευματικὴ τροφή ὅλων τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν σλαβικῶν χωρῶν καὶ κριτήριο τῆς νεώτερης θεολογίας μας, ὡς «ἐμπειρικὴ μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς γνησιότητας». ³⁶ Ἐχει ἀπόλυτα δίκιο ὁ Χρ. Γιανναρᾶς, ὅταν γράφει ὅτι ἡ ἔκδοση τῆς Φιλοκαλίας συνιστᾷ «πρόκληση ἀναμέτρησης δύο πολιτισμῶν». «Ἀπὸ τῆ μιᾶς ἡ φρενίτιδα τῆς “προόδου”, ποὺ εἰδωλοποιεῖ θριαμβικὰ τὴν πιὸ στεγανὴ καὶ στεγανὴ ἀνθρωποκεντρικὴ αὐτάρκεια, αὐτάρκεια τοῦ φυσικοῦ καὶ θνητοῦ [...] καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ προτεραιότητα τῆς ἀναζήτησης τῆς ἀλήθειας καὶ ὅχι τῆς χρησιμότητος». ³⁷

δ' *Κοινωνία* - *ἐθνικὸ ὄραμα*: “Ἐνα ἀπὸ τὰ κυριότερα μέσα διαμορφώσεως τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας ἀπέβησαν οἱ Χρηστοθήσεις, ποὺ προσδιόριζαν τὸ ἥθος τῆς νέας κοινωνίας, ³⁸ δηλαδὴ τὶς «σχέσεις ἀνάμεσα στὰ ἄτομα καὶ ἀνάμεσα στὰ φύλα». ³⁹ Εἶναι «ὁδηγοὶ καλῆς συμπεριφορᾶς» τοῦ πολίτη, «πῶς θὰ καθήσει, πῶς θὰ φάει, πῶς θὰ μιλήσει...» ⁴⁰ Οἱ νοοτροπίες αὐτὲς εἰσβάλλουν στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία μέσω διαφόρων διαύλων καὶ κυρίως ἐκείνων, ποὺ μετὰ τὶς σπουδὲς τους στὴν Εὐρώπη μεταφέρουν ἐδῶ τὰ ἥθη της. Τὶς συνέπειες ἐπισημαίνει ὁ ἀείμνηστος Κ. Δημαρᾶς: «Ὅλα δείχνουν ὅτι μιὰ βαθιὰ ἀλλοίωση ἔχει ἐπέλθει στὴ συγκρότηση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας». ⁴¹ «Ἡ παραδοσιακὴ φιλοκαλία περνάει ἀπὸ δοκιμασία, ὥσπου νὰ ἀφομοιωθοῦν τὰ καινούρια, ἐνῶ παρχμελοῦνται τὰ παλαιά». ⁴² Εἶναι ἡ πρόκληση τῆς Εὐρώπης στὸ χῶρο τῆς κοινωνίας.

Δὲν πρέπει στὴ συνάφεια αὐτὴ νὰ λησμονεῖται ὅτι ἡ διαμόρφωση τῆς μετακαρλομάγειας εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας ἔχει ὑποδομὴ θεολογική. Θεολογικὸ ὅμως, δηλαδὴ ἐκκλησιολογικὸ, εἶναι τὸ ὑπόβαθρο καὶ τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας. Οἱ Κολλυβάδες τὸ βιώνουν αὐτὸ ὡς ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα καὶ θεολόγοι. Γι' αὐτὸ συνδυάζουν στὴν προσπάθειά τους τὴν ἀνανέωση τῆς θεολογικῆς παραδόσεως μὲ τὸ ἀμετακίνητο ὀρθόδοξο κοινωνικὸ μοντέλο, ποὺ προσφέρει τὸ μοναστικὸ κοινόβιο καὶ ἐμπεδώνει στίς συνειδή-

36. Χρ. Γιανναρᾶς, ὁ.π., σ. 189.

37. Στὸ ἴδιο, σ. 191.

38. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1993^a, σ. 38.

39. Στὸ ἴδιο, σ. 34.

40. Στὸ ἴδιο, σ. 38.

41. Στὸ ἴδιο, σ. 39.

42. Στὸ ἴδιο, σ. 34.

σεις ή Λατρεία. Ἡ προβολή τοῦ ὀρθοδόξου κοινωνικοῦ ἥθους γίνεται, ἔτσι, μέσα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ὀρθόδοξη πράξη, ποὺ διασυνδέει τὴν κοινωνία τῆς λατρείας μὲ τὴ «λειτουργία μετὰ τὴ λειτουργία», κάτι ποὺ ἐκφράζει πληρέστατα ἡ ἐκκλησιαστικὴ «πανηγύρις» (πανηγύρι) μὲ τὴ διπλὴ τῆς ὀψης, μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑκκλησία. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ *Χρηστοίθεια*⁴³ τοῦ ἁγίου Νικοδήμου ἔρχεται νὰ καλύψει καὶ θεωρητικὰ τὸ θέμα. Οἱ ἀναφορὲς τοῦ συγγραφέα δὲν εἶναι βέβαια εὐσεβιστικές, ἀλλὰ πατερνικές καὶ γραφικές. Δὲν πρόκειται ἄρα γιὰ ἡθικὲς νόρμες, ἀλλὰ γιὰ ἀγιοπνευματικὴ ἐμπειρία. Ὁ ἅγιος, ποὺ μὲ τὸ ἀσκητικὸ του πνεῦμα ἐνοχλεῖ τοὺς ἐκκοσμι-κευμένους τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου, προτείνει τὸ αὐθεντικὸ ὀρθοδόξο-πατερνικὸ ἥθος, ὡς τρόπο ἐκκλησιαστικῆς ὑπάρξεως.

Ἡ πολιτικὴ δράση τῶν Κολλυβάδων, κυρίως τοῦ Παρίου,⁴⁴ σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο πρέπει πρωταρχικά, κατὰ τὴν ταπεινὴ μου γνώμη, νὰ θεωρηθεῖ. Εἶναι ἡ ἀπόλυτη συνέπεια στὴν ἀπόρριψη τῆς Εὐρώπης ὅχι μόνο στὸν ἰδεολογικό, ἀλλὰ καὶ στὸν κοινωνικὸ χῶρο. Ἡ θεωρητικὴ τους τεκμηρίωση ἐπιβεβαιώνει αὐτὴ τὴ θέση. Τὰ περὶ «κηρύγματος δουλικῆς ὑποταγῆς» στὴν Ὁθωμανικὴ κυριαρχία ἢ περὶ «θεολογικὰ τεκμηριωμένης ἐθελοδοουλίας» δὲν θὰ ἀνταποκρίνονταν στὰ πράγματα, ἂν δὲν διασκεδασθοῦν μὲ τὴν προσθήκη τοῦ Βασιλείου Μακρίδη: μὲ σκοπὸ «τὴν προστασία τῆς Ὁρθοδοξίας ἀπὸ τὸν κίνδυνο τῆς Δύσης».⁴⁵ Ἰσως μάλιστα ὁ λόγος γιὰ «αὐτοπροστασία» εἶναι προτιμότερος καὶ ρεαλιστικότερος τοῦ ὅρου «ἐθελοδοουλία». Ὁ «ἀντιευρωπαϊσμός» τῶν Κολλυβάδων δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη καὶ «φιλοτουρκισμός», γιὰ ἓνα ποὺ γνωρίζει τὰ εὐρωπαϊκὰ καὶ κυρίως τὰ γαλλικὰ σχέδια αὐτὴ τὴν ἐποχὴ γιὰ τὴ Ρωμαϊκὴ Ἑθναρχία. Ἡ σύμπτωση τοῦ προκρίματος τῶν Κολλυβάδων μὲ τὶς ἄμεσες στοχοθεσίες τῆς ὀθωμανικῆς πολιτικῆς εἶναι ἀδιαμφισβήτητο γεγονός, ταυτίζεται δὲ καὶ ἐδῶ ἀπόλυτα μὲ τὴ στάση τοῦ ἐθνομάρτυρα ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, ποὺ θεωρεῖ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ θεϊκὴ εὐνοια γιὰ τὸ Γένος, μὲ κριτήριο ὅμως τὴ στάση τῆς Εὐρώπης ἀπέναντι στὴν Ὁρθοδοξία. Ἡ ἀναζήτηση ἐρμηνείας πρέπει νὰ ἀποδεχθεῖ αὐτὴ τὴν ἀδιατάρακτη πιστότητα στὴν παράδοση τοῦ Γένους. Ἡ παραθεώρησή της ὅμως μεταβάλλει αὐτόχρημα τὴν ἐπιστήμη σὲ πολιτικὴ. Καὶ μόνη ἡ πρόταση τοῦ Παρίου νὰ τιμῶνται τὰ

43. Βλ. Μον. Θεοκλήτου Διονυσιάτου, ὁ.π., σ. 252 ἐ. Πρβλ. Χρ. Γιανναρεῖ, ὁ.π., σ. 207.

44. Πρβλ. τὰ ἔργα του: *Χριστιανικὴ Ἀπολογία, Διδασκαλία Πατρική, Νέος Ραφάλης, Ἀντιφώνησις, Ἀλεξίκανον Φάρμακον* κτλ. (Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, ὁ.π., π. Γ. Μεταλληνός, *Ἑλλητισμός μετέωρος*, ὁ.π.).

45. Ὁ.π., σ. 246.

θύματα τοῦ ἰσλαμισμού, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι μάρτυρες τῆς Ἐκκλησίας, ἣ νὰ τιμῶνται ὡς ἄγιοι οἱ Νεομάρτυρες καὶ χωρὶς τὴν ἐγκρίση τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἔμπρακτὴ «ἀντίσταση» στὴν ἐξουσία τοῦ «ἀντιχρίστου», κατὰ τὸν Πατροκοσμᾶ, Σουλτάνου. Πόσο μᾶλλον ποὺ ὁ Μακάριος Νοταρᾶς καὶ ὁ Ἀθανάσιος Πάριος διακρίθηκαν ὡς «ἀλεῖπται» πολλῶν Νεομαρτύρων, τῶν συνεπέστερων ἀντιστασιακῶν τῆς δουλείας.⁴⁶ Οἱ διαστάσεις δὲ τῆς θέσης αὐτῆς τοῦ Παρίου φαίνονται στὴ διακήρυξή του, ὅτι *ἡ τοιαύτη (πρὸς τοὺς Νεομάρτυρες) τιμὴ θεομαίνει τὰς ψυχὰς τῶν πιστῶν καὶ διεγείρει πρὸς μίμησην*.⁴⁷

Συμπερασματικά:

1. Ἡ ἀντιπαράθεση Κολλυβάδων-Διαφωτιστῶν εἶναι ἡ ἀντίθεση δύο διαφορετικῶν κόσμων καὶ «πολιτικῶν ὁραμάτων», ὡς δύο ἀλληλοποκλειομένων ἐκδοχῶν τῆς ἐλληνικότητος. Ἡ ἐπιλογή τῶν μέσων σ' αὐτὴ τὴ διαπάλη δὲν ἔχει πρωτεύουσα σημασία, ὅσο ἡ ἴδια ἡ διαπάλη ποὺ ὑποστασιώνει τὶς συνειδήσεις.

2. Ἡ ἀποτίμηση τῆς στάσης τῶν Κολλυβάδων προϋποθέτει δυνατότητα κατανόησης τῆς σημασίας γι' αὐτοὺς τῆς Ὁρθοδοξίας, ὅχι ὡς θρησκευτικῆς ιδεολογίας ἢ μεταφυσικοῦ στοχασμοῦ, ἀλλ' ὡς τρόπου υπάρξεως, ποὺ ὁδηγεῖ στὴ θέωση, τὸν μοναδικὸ γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου, ἐνδοϊστορικὰ καὶ μεταϊστορικὰ. Εἶναι, ἐπίσης, ἀναγκαία ἡ γνώση τῆς γλώσσας τους, ποὺ δὲν εἶναι ἀπλὰ ἐλληνικὴ, ἀλλ' ἐκκλησιαστικὰ ἐλληνικὴ, γιὰ τὴν ἀποφυγὴ περαιτέρω παρανόησης.⁴⁸

3. Ἐτσι κατανοεῖται ἡ ἐμμονὴ τῶν Κολλυβάδων στὴν παράδοση τοῦ

46. Βλ. π. Γ. Δ. Μεταλληγός, «Νεομάρτυρες: Οἱ ἀντιστασιακοὶ μὲ τὸ σταυρό», *Τότε*, 37 (1992) 50-55.

47. *Νέον Λειτουργικόν...*, Ἀθήνα 1968* (στὸν Πρόλογο).

48. Οἱ ὅροι *ἄθεος* καὶ *ἀθεῖα* λ.χ., ποὺ ἐπαναλαμβάνονται μὲ μεγάλη συχνότητα στὰ πολεμικὰ ἔργα τοῦ Ἀθανασίου Παρίου, δὲν ἔχουν συχνὰ τὴν ἀπλοῆ ἐννοία ποὺ τοὺς ἀποδίδεται συνήθως (ἄρνηση τῆς υπάρξεως Θεοῦ), ἀλλὰ τὴ γραφικὴ καὶ πατερικὴ σημασία τῆς μὴ ἀποδοχῆς τοῦ Θεοῦ τῶν Πατέρων ἡμῶν, ὅπως ἀποκαλύφθηκε ἐν Χριστῷ, ἡ τοῦ ὅλου Χριστοῦ (totus Christus), τοῦ Χριστοῦ τῆς πατερικῆς Ὁρθοδοξίας. Ὁ αἰρετικὸς Χριστὸς (ὁ Χριστὸς τῶν αἱρέσεων, θρησκευτικῶν ἢ φιλοσοφικῶν) δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸν Χριστὸ τῆς ἀγιοπατερικῆς παραδόσεως καί, ἔτσι, ἡ αἵρεση συμπίπτει τελικὰ μὲ τὴν «ἀ-θεῖα» (πρβλ. Ἐφεσ. 2, 12). Συνεπῶς, ἓνας πανθεΐζων Διαφωτιστὴς εἶναι οὐσιαστικὰ «ἄ-θεος», διότι δὲν δέχεται τὸν Χριστὸ τῶν Ἀγίων καὶ «ὁ ἀρνούμενος τὸν Υἱόν, οὐδὲ τὸν Πατέρα ἔχει» (Α' Ἰωάν. 2, 23).

Γένους, εκφραζόμενη με τὸ γραφικὸ ἄξιωμα: *μη̃ μέταιρε ὄρια αἰώνια, ἃ ἔθεντο οἱ πατέρες σου* (Παρ. 22, 28).

4. Οἱ παρεξηγήσεις —τέλος— στήν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν Κολυβάδων πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στήν ἐφαρμογὴ δυτικῶν κριτηρίων (πολιτικῶν - οἰκονομικῶν, ὑλιστικῶν δηλαδὴ) καὶ ὅχι τῶν δικῶν τους (πνευματικῶν). Εἶναι ἓνα λάθος ποὺ προσπαθεῖ νὰ διορθώσῃ ἡ σημερινὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ὅταν βέβαια ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὸ καταθλιπτικὸ βάρος τοῦ παρελθόντος.

π. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ